

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KIRITMALARNING SEMANTIK-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Ismoilova Nodira Rustamovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, o'qituvchi.

e-mail: nodiraismoilova199211@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8281-9291>

Annotatsiya.

Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi kiritma konstruksiyalarning semantik-grammatik xususiyatlari qiyosiy-tipologik va struktur-semantik yondashuvlar uyg'unligida tahlil qilinadi. Kiritmalarning sintaktik mustaqilligi, asosiy gap bilan mazmuniy aloqasi, strukturaviy modellari, pozitsion imkoniyatlari hamda kommunikativ-pragmatik vazifalari qiyoslanadi. Ingliz tilidagi parenthetical constructions, comment clauses va supplementary constructions tushunchalari bilan o'zbek tilidagi kiritma konstruksiyalar o'rtasidagi funktsional yaqinlik va terminologik farqlar yoritiladi. Izohlash, aniqlashtirish, baholash, qo'shimcha axborot berish va axborot manbasini ko'rsatish kabi vazifalar muallif tomonidan tuzilgan qiyosiy misollar yordamida ochib beriladi. Tahlil kiritmalarning mazmuniy o'xshashligi ularning grammatik shaklan to'liq muvofiqligini bildirmasligini ko'rsatadi. Kiritmalarni kirish birliklar va ajratilgan bo'laklardan farqlashda bir nechta mezonni birgalikda qo'llash zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: kiritma konstruksiya, ingliz tili, o'zbek tili, semantik-grammatik xususiyat, qiyosiy sintaksis, parentetik birlik, struktur-semantik tahlil, sintaktik mustaqillik, kommunikativ-pragmatik funktsiya, grammatik tipologiya.

СЕМАНТИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВВОДНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Исмоилова Нодира Рустамовна

Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, преподаватель.

Аннотация.

В статье анализируются семантико-грамматические особенности вставных конструкций в английском и узбекском языках на основе сочетания сравнительно-типологического и структурно-семантического подходов. Сопоставляются синтаксическая самостоятельность вставных конструкций, их смысловая связь с основным предложением, структурные модели, позиционные возможности и коммуникативно-прагматические функции. Рассматриваются функциональное сходство и терминологические различия между понятиями parenthetical constructions, comment clauses и supplementary constructions в английском языке и вставными конструкциями в узбекском языке. Такие функции, как пояснение, уточнение, оценка, предоставление дополнительной информации и указание на источник сообщения, раскрываются на основе сравнительных примеров, составленных автором. Проведённый анализ показывает, что семантическое сходство вставных конструкций не означает их полного соответствия по грамматической форме. Обосновывается необходимость комплексного применения нескольких критериев для разграничения вставных конструкций, вводных единиц и обособленных членов предложения.

Ключевые слова: вставная конструкция, английский язык, узбекский язык, семантико-грамматические особенности, сравнительный синтаксис, parentетическая единица, структурно-семантический анализ, синтаксическая самостоятельность, коммуникативно-прагматическая функция, грамматическая типология.

SEMANTIC AND GRAMMATICAL FEATURES OF PARENTHETICAL CONSTRUCTIONS IN ENGLISH AND UZBEK

Ismoilova Nodira Rustamovna

Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni, Lecturer.

Abstract.

The article analyzes the semantic and grammatical features of parenthetical constructions in English and Uzbek through an integrated comparative-typological and structural-semantic approach. It compares the syntactic independence of parenthetical constructions, their semantic relationship with the main clause, structural models,

positional possibilities, and communicative-pragmatic functions. The study examines the functional similarities and terminological differences between the English concepts of parenthetical constructions, comment clauses, and supplementary constructions and the corresponding parenthetical constructions in Uzbek. Functions such as explanation, clarification, evaluation, provision of additional information, and indication of information sources are illustrated through comparative examples developed by the author. The analysis demonstrates that semantic similarities between parenthetical constructions do not necessarily imply complete correspondence in their grammatical forms. The study substantiates the need to apply multiple criteria simultaneously to distinguish parenthetical constructions from introductory units and detached sentence elements.

Keywords: parenthetical construction, English language, Uzbek language, semantic and grammatical features, comparative syntax, parenthetical unit, structural-semantic analysis, syntactic independence, communicative-pragmatic function, grammatical typology.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda sintaktik birliklarning shakliy tuzilishi, semantik imkoniyatlari va kommunikativ-pragmatik vazifalarini o'zaro bog'liqlikda tadqiq etish dolzarb yo'nalishlardan biridir. Tilning kommunikativ salohiyati faqat asosiy predikativ tuzilma orqali emas, balki bayonga qo'shimcha axborot, izoh yoki baholash mazmunini olib kiruvchi komponentlar orqali ham namoyon bo'ladi. Ana shunday vositalardan biri kiritma konstruksiyalar bo'lib, ular gapning asosiy mazmunini aniqlashtirish, izohlash hamda muallif munosabatini ifodalashda faol ishtirok etadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi ushbu birliklarni qiyoslash turli tizimli tillarda axborotni grammatik va mazmuniy tashkil etishning umumiy hamda farqli jihatlarini aniqlashga yordam beradi.

Kiritma konstruksiyalar asosiy gapga nisbatan sintaktik jihatdan mustaqilroq bo'lgan, biroq uning ma'nosiga uzviy bog'langan qo'shimcha birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Ular asosiy gapning predikativ yadrosiga bevosita kirmasdan, izoh, axborot manbasi, subyektiv baho yoki qo'shimcha voqea mazmunini ifodalashi mumkin. Kiritmani tushirib qoldirish, odatda, asosiy gapning grammatik yaxlitligini buzmaydi; ammo mazmunning aniqlik darajasi, pragmatik yo'nalishi yoki axborotning kontekstual talqini o'zgaradi. Shuning uchun kiritmalarni «ortiqcha» yoki faqat ikkinchi darajali sintaktik unsur deb baholash mazkur hodisaning kommunikativ ahamiyatini yetarlicha ochib bermaydi.

Ingliz tilshunosligida kiritmalarga yaqin hodisalar parenthetical constructions, comment clauses, interpolations hamda supplementary constructions terminlari bilan izohlanadi. Mazkur atamalar ayrim nazariyalarda kesishsa-da, ular to'liq bir xil birliklar doirasini qamrab olmaydi. Ingliz tilida bunday komponentlar alohida predikativ gap, so'z birikmasi yoki boshqa qo'shimcha tuzilma ko'rinishida uchrayishi mumkin. Ular nutqdagi axborotning ishonchlilik darajasini ko'rsatishi, asosiy xabarga izoh berishi, so'zlovchi pozitsiyasini ochishi yoki matnning mantiqiy bog'liqligini kuchaytirishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida esa kiritma konstruksiyalarni kirish so'zlar, kirish birikmalar, kirish gaplar va ajratilgan bo'laklardan farqlash muhim nazariy masalalardan biri sanaladi. Mazkur birliklar orasida funksional yaqinlik mavjud bo'lsa-da, ularning asosiy gapga grammatik munosabati, predikativligi va qo'shimcha propozitsiya ifodalash darajasi har xil. O'zbek tilining agglutinatativ qurilishi, so'z tartibining nisbatan erkinligi va kontekst yordamida subyektning anglashilishi kiritma tuzilmalarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Natijada mazmunan o'xshash komponentlar ingliz va o'zbek tillarida turlicha grammatik vositalar bilan ifodalanishi mumkin.

Kiritmalarning izohlovchi, aniqlashtiruvchi, baholovchi, qo'shimcha ma'lumot beruvchi hamda kommunikativ munosabatni bildiruvchi funksiyalarini ajratish ularning semantik tahlilida muhimdir. Masalan, The proposal — if I may add — was supported by all participants va Taklif — buni alohida ta'kidlash lozim — barcha ishtirokchilar tomonidan qo'llab-quvvatlandi gaplarida kiritma asosiy xabarni o'zgartirmagan holda unga so'zlovchining qo'shimcha munosabatini qo'shadi. Bu birliklar sintaktik jihatdan predikativ yadrodan ajralib turgani bilan, kommunikativ mazmunni shakllantirishda faol qatnashadi. Mazmuniy yaqinlik grammatik vositalarning mutlaq bir xilligini anglatmasligi aynan shu turdagi misollarda yaqqol ko'rinadi.

Kiritma konstruksiyalarni o'rganishda ularning gap doirasidan tashqaridagi vazifalarini ham hisobga olish lozim. Ilmiy matnda ular tushunchani aniqlashtirish, metodologik cheklovni qayd etish yoki natija talqinini izohlashga xizmat qiladi. Publitsistik matnda axborotga baho yoki qo'shimcha manba kiritishi, badiiy nutqda esa muallif izohi hamda personajning fikrlash tarzini ifodalashi mumkin. Bunday ko'p funksiyalilik kiritmani faqat formal-sintaktik model orqali emas, balki semantik va diskursiv sharoit bilan bog'liq holda tadqiq etishni taqozo qiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi ingliz va o'zbek tillaridagi kiritma konstruksiyalarning semantik-grammatik mohiyatini yagona qiyosiy mezonlar orqali tavsiflash zarurati bilan belgilanadi. Ingliz tilidagi parentetik va qo'shimcha tuzilmalar doirasi o'zbek tilida kiritma deb ataluvchi birliklar bilan har doim to'liq mos kelmasligi tilshunoslik terminologiyasi va tarjima amaliyotida noaniqlik tug'dirishi mumkin. Shu bois kiritmalarning sintaktik integratsiyalashuv darajasi, pozitsion imkoniyatlari, referensial aloqasi va kommunikativ yuklamasini o'zaro bog'liqlikda tahlil qilish muhimdir.

Tadqiqotning maqsadi ingliz va o'zbek tillaridagi kiritma konstruksiyalarning semantik-grammatik xususiyatlarini qiyoslash, ularning strukturaviy modellari, asosiy gap bilan sintaktik munosabatlari hamda kommunikativ-pragmatik funksiyalaridagi umumiylik va farqlarni aniqlashdan iborat. Mazkur maqsadga erishishda kiritmalarning grammatik belgilari tavsiflanadi, yaqin sintaktik hodisalardan farqlovchi mezonlar ishlab chiqiladi, mazmuniy vazifalar va gap tarkibidagi joylashuv xususiyatlari qiyosiy izohlanadi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati

kiritmalarning nisbiy sintaktik mustaqilligi bilan semantik bog'liqligi o'rtasidagi munosabatni izohlashda, amaliy ahamiyati esa ikki tilning qiyosiy sintaksisi va tarjimada funksional muqobillikni aniqlashda namoyon bo'ladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Kiritma konstruksiyalar masalasi grammatik an'anada gapning asosiy va qo'shimcha komponentlarini ajratish, sintaktik bog'lanish turlarini belgilash hamda nutqning semantik murakkablashuvini izohlash bilan bog'liq ravishda rivojlangan. Ingliz tilshunosligida parentetik birliklarning grammatik chegaralari va diskursiv vazifalari, o'zbek tilshunosligida esa kiritmalarni kirish birliklari va ajratilgan bo'laklardan farqlash masalasi ko'proq e'tibor markazida bo'lgan. Shu sababli qiyoslashda nazariy terminlarning tashqi o'xshashligiga emas, ular bilan ifodalanayotgan sintaktik hodisalarning xususiyatlariga tayanish lozim.

Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech va Jan Svartvikning *A Comprehensive Grammar of the English Language* asarida ingliz tilining grammatik tuzilishi gapning asosiy qismlari hamda nutqda qo'shimcha vazifa bajaruvchi birliklar bilan birgalikda tavsiflanadi [1]. Sentence adverbials, comment clauses va boshqa qurilmalarning mazmuniy-funksional xususiyatlarini ko'rib chiqish kiritma komponentlarning gapning predikativ yadrosiga nisbatan mavqeyini aniqlashga imkon beradi. Mualliflar grammatik shakllarni qat'iy ajratilgan qoliplar sifatida emas, balki ma'no va qo'llanish sharoiti bilan bog'liq birliklar sifatida talqin etadilar. Mazkur yondashuv kiritma birliklarni izohlashda strukturaviy belgilarning o'zi bilan cheklanmaslik zarurligini ko'rsatadi.

Sidney Greenbaumning *The Oxford English Grammar* asari gap, predikativ birlik, so'z birikmasi va so'z darajasidagi sintaktik masalalarni diskurs, intonatsiya hamda punktuatsiya bilan bog'lab yoritadi [2]. Ushbu yondashuv kiritmaning gap tarkibidagi pozitsiyasi va alohida intonatsion segment sifatida namoyon bo'lishini tushuntirishda ahamiyatlidir. Ingliz tilida vergul, tire va qavslar kiritma komponentni ajratishi mumkin, og'zaki nutqda esa pauza hamda intonatsion chekinish kuzatiladi. Shunga qaramay, grafik yoki fonetik ajralish kiritmani aniqlash uchun yagona yetarli mezon bo'la olmaydi: asosiy gap bilan sintaktik integratsiyalashuv darajasini ham tekshirish talab etiladi.

Geoffrey Leech va Jan Svartvikning *A Communicative Grammar of English* asarida grammatik birliklarning kommunikativ ma'no yaratishdagi imkoniyatlari ustuvor ahamiyat kasb etadi [3]. Kiritmaga yaqin qurilmalarni modallik, ehtimollik, munosabat hamda axborotning diskurs ichidagi joylashuvi bilan aloqador holda talqin qilish mumkin. Masalan, *The experiment, as far as we know, produced reliable results* gapida *as far as we know* komponenti bayonning qaysi bilim doirasiga taalluqli ekanligini bildiradi. Ushbu birlikni tushirish grammatik tuzilmani saqlasa ham, xabarning epistemik talqinini o'zgartiradi. Mazkur misol kiritma orqali yangi voqea ham, mavjud axborotga cheklovchi munosabat ham ifodalanishini ko'rsatadi.

Rodney Huddleston va Geoffrey K. Pullum tahriri ostidagi *The Cambridge Grammar of the English Language* asarida supplementation maxsus grammatik munosabat sifatida tavsiflangan [4]. Xususan, *Coordination and Supplementation* bo'limi sintaktik qo'shimcha elementlarni asosiy tuzilmaga integratsiyalashgan qismlardan farqlash imkonini beradi. The researcher — a specialist in comparative linguistics — presented the findings gapidagi a specialist in comparative linguistics izohlovchi qo'shimcha komponent sifatida vazifa bajaradi. Biroq ingliz grammatikasidagi barcha supplement birliklarini o'zbek tilidagi kiritma konstruksiyaga birma-bir moslashtirish xatodir: ayrimlari o'zbek tili grammatikasida ajratilgan izohlovchi sifatida talqin qilinadi.

O'zbek tilshunosligida A. G'ulomov va M. Asqarovaning Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis asari an'anaviy sintaktik tasnifni shakllantirishda muhim o'rin egallaydi [5]. Unda sodda gapning murakkablashuvi, gap bo'laklarining munosabatlari va grammatik jihatdan ajralib turuvchi komponentlarni tavsiflash uchun nazariy asos mavjud. Ushbu an'anaga ko'ra, kirish birliklari ko'pincha so'zlovchining fikrga munosabatini bildiradi, kiritma esa qo'shimcha izoh yoki xabar mazmunini ochib berishi mumkin. Mazkur farqlanishni mutlaq qoida deb emas, balki grammatik va semantik mezonlarni aniqlashga yordam beruvchi ishchi tasnif deb tushunish lozim.

I. Toshaliyevning Hozirgi o'zbek adabiy tilida kiritma konstruksiyalar monografiyasi mazkur hodisani maxsus tadqiqot obyekti sifatida o'rganishi bilan ahamiyatlidir [6]. Olim kiritmalarning sintaktik tabiati, asosiy gapdagi mavqeyi va funksional-semantik jihatlariga e'tibor qaratadi. Kiritma orqali izoh yoki qo'shimcha xabarning berilishi, grammatik jihatdan nisbiy mustaqillik va asosiy mazmun bilan bog'liqlik bu hodisaning markaziy belgilaridir. Ushbu qarashlar ingliz tilidagi parenthetical constructions bilan o'zbek tilidagi kiritma qurilmalarni qiyoslashda terminlarni emas, balki grammatik va semantik munosabatlarni taqqoslash zarurligini ko'rsatadi.

N. Mahmudov va A. Nurmonovning *O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis)* asarida gapning sintaktik tuzilishini nazariy izohlash, shakliy va mazmuniy munosabatlarni farqlash masalalariga e'tibor berilgan [7]. Bu yondashuv kiritmalarning nisbiy sintaktik mustaqilligi bilan umumiy xabarga qo'shadigan semantik hissasini birgalikda tahlil qilishga asos bo'ladi. Kiritma predikativ yadro tarkibiga kirmasa ham, ma'no tuzilishiga qo'shimcha propozitsiya, aniqlik yoki baholash kiritishi mumkin. Shu bois faqat gap bo'laklari munosabatlariga tayanish mazkur hodisaning butun mazmuniy ko'lamini ochmaydi.

A. Nurmonov, N. Mahmudov, A. Ahmedov va S. Solixojayevaning *O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi* asari shakl va mazmun munosabatlarini chuqurroq izohlash uchun muhim nazariy manbadir [8]. Kiritma qurilmalarni tahlil qilishda izohlovchi va baholovchi mazmun, qo'shimcha propozitsiya, axborot manbasi hamda referensial bog'liqlik kabi belgilarni ushbu nazariy yo'nalish doirasida yoritish mumkin. Bitta kiritma kontekstga qarab bir necha mazmuniy vazifani bajarishi sababli funksional tasnifda yetakchi vazifa va ikkilamchi ma'no qatlamlarini ajratish maqsadga muvofiqdir.

Tugba Bilverenning *Özbekçede Kirish/Kiritma Söz Yapıları Üzerine* tadqiqotida o'zbek tili grammatik manbalaridagi kirish va kiritma atamalarining qo'llanishi, ularning modal so'zlar hamda gapdan tashqari birliklarga munosabati muhokama qilingan [9]. Bu ish terminologik izchillik muammosining dolzarbligini ko'rsatadi. Xususan,

albatta, ehtimol, menimcha kabi kirish birliklarini alohida predikativ xabarni ifodalovchi kiritmalarga qo'shib yuborish funksional farqlarni xiralashtirishi mumkin. Biroq ikkala guruh ham nutqda qo'shimcha modal yoki kommunikativ mazmunni shakllantirishda ishtirok etishi mumkin.

Adabiyotlarning qiyosiy tahlilidan kelib chiqib, tadqiqotda ingliz va o'zbek tillari uchun umumiy bo'lgan besh mezonga tayanish maqsadga muvofiq deb topildi: grammatik model, asosiy gapga integratsiyalashuv darajasi, semantik vazifa, izohlanayotgan birlik bilan referensial bog'liqlik va kommunikativ kontekst. Ushbu mezonlar orqali kiritma konstruksiyalarning umumlingvistik xususiyatlarini ularning muayyan tilga xos ifoda vositalaridan ajratish imkoniyati yuzaga keladi. Shu bilan birga, ingliz grammatikasidagi parenthetical yoki supplement tushunchalari bilan o'zbek tilidagi kiritmani mutlaq sinonim deb qabul qilmaslik metodologik ehtiyotkorlikni ta'minlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini qiyosiy-tipologik va strukturaviy-semantik tahlilning yagona integrativ yondashuvi tashkil etadi. Mazkur yondashuv turli grammatik tizimlarga mansub ingliz va o'zbek tillarida kiritma konstruksiyalarning tuzilishi, asosiy gapga nisbatan sintaktik mavqeyi, semantik funksiyalari va kommunikativ-pragmatik imkoniyatlarini o'zaro bog'liqlikda tavsiflashga qaratiladi. Ingliz tilining analitik va o'zbek tilining agglutinatив xususiyatlari inobatga olinadi; grammatik shakl va mazmun bir-biridan mutlaqo ajratilgan emas, balki o'zaro ta'sirlanuvchi sathlar sifatida qaraladi.

Mazkur maqola nazariy-qiyosiy xarakterga ega bo'lib, tahlil uchun ingliz va o'zbek tillarida maxsus tuzilgan parallel misollardan foydalaniladi. Misollar badiiy yoki ilmiy matnlardan yig'ilgan reprezentativ korpusni bildirmaydi; shu sababli ular asosida uchrash chastotasi yoki statistik farqlar haqida xulosa chiqarilmaydi. Har bir konstruksiya avvalo asosiy predikativ yadroga nisbatan ajratiladi, so'ng grammatik modeli, pozitsiyasi, referensial bog'lanishi va semantik vazifasi bo'yicha tavsiflanadi. Zarur hollarda kiritmani tushirish, o'rnini almashtirish va yaqin shakllar bilan qiyoslash kabi diagnostik amallar qo'llanadi.

Strukturaviy tahlilda kiritmaning predikativ gap, so'z birikmasi yoki boshqa qo'shimcha tuzilma shaklida ifodalanishi, ega-kesim aloqasi, zamon va shaxs ko'rsatkichlari hamda asosiy gapdagi joylashuvi tekshiriladi. Semantik tahlilda izohlash, aniqlashtirish, qo'shimcha axborot berish, baholash, ehtimollik va axborot manbasini bildirish singari vazifalar aniqlanadi. Qiyosiy-tipologik bosqichda funksional jihatdan mos ingliz va o'zbek konstruksiyalarining grammatik vositalari taqqoslanadi. Shu tariqa bir xil ma'noning turlicha shakllar orqali ifodalanishi yoki o'xshash shakllarning har xil kommunikativ vazifalarda ishlatilishi ajratib ko'rsatiladi.

Tadqiqotda kiritmalarni kirish birliklari va ajratilgan bo'laklardan farqlashga alohida e'tibor qaratiladi. Bunda komponentni gapdan olib tashlaganda predikativ asosning saqlanishi yordamchi sinov sifatida qo'llanadi; biroq bu holat mustaqil yoki yetarli mezon deb olinmaydi. Intonatsion va punktuatsion ajralish, kiritmaning predikativlik darajasi, qo'shimcha propozitsiya ifodalashi hamda asosiy gap bilan kontekstual aloqadorligi birgalikda baholanadi. Natijalar statistik da'volar sifatida emas, balki keltirilgan misollardan chiqarilgan asosli strukturaviy-semantik kuzatishlar sifatida bayon etiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ingliz va o'zbek tillaridagi kiritma konstruksiyalarni tahlil qilish ularning asosiy belgisi nisbiy sintaktik mustaqillik bilan semantik bog'liqlikning birgalikda namoyon bo'lishidan iboratligini ko'rsatadi. Kiritma asosiy gapning predikativ yadrosiga majburiy tarkibiy unsur sifatida kirmasa-da, izoh, qo'shimcha axborot yoki muallif munosabatini ifodalaydi. Ingliz grammatikasida parenthetical constructions, comment clauses va supplementary constructions doiralari ayrim jihatdan tutashadi; o'zbek tilida esa kiritma, kirish birligi va ajratilgan komponent chegaralari an'anaviy grammatik talqinga bog'liq holda farqlanishi mumkin.

Masalan, The researchers — this should be emphasized — obtained significant results gapida this should be emphasized komponenti alohida predikativ tuzilma bo'lib, asosiy gapning ega-kesim munosabatiga kirmaydi. Uni olib tashlasak, The researchers obtained significant results gapi grammatik jihatdan to'liq saqlanadi. O'zbek tilidagi Tadqiqotchilar — buni alohida ta'kidlash lozim — muhim natijalarga erishdilar gapida ham xuddi shu hodisa kuzatiladi. Biroq kiritma tushirilganda bayon etilayotgan natijaning alohida ahamiyatli ekanini ta'kidlovchi kommunikativ qatlam yo'qoladi.

Ikkala tildagi kiritmalarning grammatik qurilishi bir xil bo'lavermaydi. Ingliz tilida to'liq predikativ kiritmalar ko'pincha oshkora ega va shaxsli fe'l shakli bilan tuziladi. O'zbek tilida esa subyekt kontekstdan anglashilib, shaxs-son yoki zamon ko'rsatkichlari kesim orqali ifodalanishi mumkin. The conference — it was organized by the university — attracted international scholars va Konferensiya — u universitet tomonidan tashkil etilgan edi — xalqaro olimlarni jalb qildi misollarida mazmunan mos bo'lgan qo'shimcha xabarlar turli grammatik vositalar bilan shakllangan. Bu holat semantik ekvivalentlik formal bir xillikni anglatmasligini namoyon qiladi.

Izohlovchi kiritmalar predmet yoki voqeaga oid qo'shimcha ma'lumotni ifodalashi bilan ajralib turadi. The manuscript — it was discovered during the expedition — attracted the attention of historians gapidagi kiritma qo'lyozmaning topilish sharoitini aniqlashtiradi. O'zbekcha Qo'lyozma — u ekspeditsiya davomida topilgan edi — tarixchilarning e'tiborini tortdi gapida shu ma'no majhul nisbat va analitik zamon shakli orqali yuzaga chiqadi. Ushbu misollarda asosiy gap mazmuni to'liq bo'lsa-da, qo'shimcha komponent axborot hajmini kengaytiradi va referentni aniqroq tavsiflaydi.

Baholovchi kiritmalar esa yangi voqeani bildirishdan ko'ra, mavjud xabarning kommunikativ talqinini o'zgartiradi. The experiment — and this is particularly important — confirmed the initial hypothesis hamda Tajriba — bu, ayniqsa, muhim jihat — dastlabki gipotezani tasdiqladi gaplarida kiritmalar xabar natijasiga nisbatan muallif pozitsiyasini kuchaytiradi. Bunday qurilmalar thankfully, perhaps, albatta yoki ehtimol kabi modal kirish so'zlariga

semantik jihatdan yaqinlashadi, ammo predikativligi va sintaktik hajmi bilan ulardan farq qiladi.

Kiritmalarning semantik vazifalarini tasniflashda asosiy va ikkilamchi funksiyalarni farqlash kerak. Masalan, axborot manbasiga ishora qiluvchi kiritma ayni paytda xabarning ishonchlilik darajasini cheklashi mumkin; izohlovchi komponent esa muallifning baholovchi munosabatini ham bildirib keladi. Shu bois quyidagi jadvalda vazifalar qat'iy, bir-birini inkor etuvchi kategoriyalar sifatida emas, balki tahliliy ustuvorlik asosida beriladi.

1-jadval. Ingliz va o'zbek tillarida kiritma konstruksiyalarning semantik-funksional xususiyatlari

Semantik vazifa	Ingliz tilidagi misol	O'zbek tilidagi misol
Izohlash	The book — it was published in 2020 — became popular.	Kitob — u 2020-yilda nashr etilgan edi — mashhur bo'ldi.
Qo'shimcha axborot	The students — some had arrived early — entered the hall.	Talabalar — ularning ayrimlari ertaroq kelgan edi — zalga kirishdi.
Baholash	The decision — this is worth noting — was unanimous.	Qaror — buni alohida ta'kidlash kerak — bir ovozdan qabul qilindi.
Noaniqlik / ehtimol	The meeting — I may be mistaken — lasted two hours.	Uchrashuv — adashayotgan bo'lishim mumkin — ikki soat davom etdi.
Axborot manbasi	The figures — at least this is what the report states — are reliable.	Ko'rsatkichlar — hech bo'lmaganda hisobotda shunday deyiladi — ishonchli.
Sababga izoh	The participants — many had travelled overnight — were tired.	Ishtirokchilar — ularning ko'pchiligi tun bo'yi yo'lda bo'lgan edi — charchagan edi.

Izoh: jadvaldagi misollar muallif tomonidan qiyosiy tahlil uchun tuzilgan. Ular empirik matn korpusidan olingan iqtiboslar yoki statistik tanlanma natijalari sifatida talqin etilmaydi.

Jadvaldagi misollar kiritmalarning vazifalari birgina izoh berish bilan cheklanmasligini ko'rsatadi. Ularda axborotni to'ldirish, baholash, manbaga ishora qilish va sababni tushuntirish kabi mazmuniy munosabatlar yuzaga keladi. Shu bilan birga, bir konstruksiyada bir necha funksiya kesishishi mumkinligi sababli semantik tasnifda kontekstga qarab yetakchi vazifani belgilash zarur. Keltirilgan misollar nazariy xulosalarni illyustratsiya qiladi, biroq ushbu vazifalarning tillar bo'yicha uchrash chastotasini aniqlashga asos bo'la olmaydi.

Pozitsion xususiyatlar kiritmalarni tavsiflashning yana bir muhim mezonidir. Ingliz tilidagi I believe birligi I believe, the results are accurate; The results, I believe, are accurate; The results are accurate, I believe shakllarida turli pozitsiyalarda ishlatilishi mumkin. O'zbek tilidagi menimcha ham Menimcha, natijalar ishonchli; Natijalar, menimcha, ishonchli; Natijalar ishonchli, menimcha ko'rinishlarida uchraydi. Ammo bu misollardagi I believe va menimcha komponentlari, avvalo, modal kirish birliklariga yaqin turadi; ularning pozitsion erkinligini barcha kiritma konstruksiyalarga umumlashtirish to'g'ri emas.

Muayyan referentga izoh beruvchi kiritmalar ko'pincha shu referentga yaqin joylashadi. The rector — he had recently returned from abroad — addressed the students gapida kiritma the rector birligiga bog'lanadi. Rektor — u yaqinda xorijdan qaytgan edi — talabalarga murojaat qildi gapida ham izohlanayotgan ega bilan mazmuniy aloqadorlik saqlanadi. Kiritmani gapning boshqa nuqtasiga ko'chirish ba'zan qaysi birlik izohlanayotganini noaniq qilib qo'yadi. Demak, nisbiy sintaktik mustaqillik mutlaq pozitsion erkinlikni anglatmaydi.

Kiritmani asosiy gapdan chiqarib tashlash sinovi ham muhim, ammo yordamchi diagnostika vositasidir. The investigation — as the researchers later explained — required additional evidence gapidan as the researchers later explained komponenti chiqarilsa, The investigation required additional evidence gapi saqlanadi. Tekshiruv — tadqiqotchilar keyinchalik ta'kidlaganidek — qo'shimcha dalillarni talab qildi gapida ham shunday holat yuz beradi. Lekin fakultativ hol yoki aniqlovchi ham tushirilganda predikativ yadro saqlanishi mumkin. Shu bois ushbu testni predikativlik, intonatsion ajralish va semantik qo'shimchalik belgilari bilan birgalikda qo'llash kerak.

Ingliz va o'zbek tillarida kiritmaning yozma shaklda ajratilishida vergul, tire va qavslar muhim rol o'ynaydi. The document (it was prepared several years ago) remains relevant va Hujjat (u bir necha yil avval tayyorlangan edi) hanuz dolzarbligini saqlamoqda gaplarida qavs asosiy axborotdan ajratilgan qo'shimcha xabarni chegaralaydi. Xuddi shu komponent tire orqali berilganda uning izohlovchi yoki ta'kidlovchi ta'siri kuchayishi mumkin. Biroq tinish belgisining tanlanishi doimo qat'iy semantik farqqa asoslanmaydi: matn uslubi, muallif intonatsiyasi va tegishli punktuatsion me'yorlar ham ahamiyatga ega.

Kiritma konstruksiyalarni ajratilgan izohlovchidan farqlash uchun grammatik tuzilishni tekshirish zarur. The scientist, a renowned linguist, delivered a lecture gapidagi a renowned linguist ot birikmasi ko'rinishidagi qo'shimcha tavsif bo'lib, ingliz grammatikasida supplementary apposition sifatida ko'rilishi mumkin. Olim, taniqli tilshunos, ma'ruza qildi gapidagi taniqli tilshunos esa o'zbek sintaksisida ajratilgan izohlovchi sifatida talqin qilinadi. Garchi ikkala birlik semantik jihatdan izoh bersa-da, ularni predikativ kiritma gaplar bilan bir toifaga birlashtirish o'rinli emas.

Xuddi shu farqlanish kirish so'zlar va predikativ kiritmalarda ham kuzatiladi. Fortunately, the experiment was successful va Yaxshiyamki, tajriba muvaffaqiyatli yakunlandi gaplarida munosabat modal kirish birligi vositasida ifodalangan. The experiment — and this was a fortunate outcome — was successful va Tajriba — bu quvonarli natija edi — muvaffaqiyatli yakunlandi gaplarida esa baholash alohida predikativ kiritma shaklida berilgan. Mazmuniy vazifa yaqin bo'lsa-da, sintaktik hajm va grammatik aloqa turlichadir. Shuning uchun tahlilda «funksional o'xshashlik» va «strukturaviy aynanlik» tushunchalarini farqlash lozim.

Referensial aloqadorlik kiritma bilan asosiy gapni bog'lovchi muhim vositalardan biridir. The project — it had been discussed for several months — was finally approved gapida it olmoshi kiritma ichidagi subyektni the project birligiga bog'laydi. Loyiha — u bir necha oy davomida muhokama qilingan edi — nihoyat tasdiqlandi gapida ham u olmoshi shu vazifani bajaradi. O'zbek tilida ayrim kontekstlarda ushbu olmosh tushib qolishi mumkin: Loyiha — bir necha oy davomida muhokama qilingan edi — nihoyat tasdiqlandi. Ingliz tilida esa to'liq shaxsli predikativ tuzilma odatda oshkora subyekt talab qiladi. Mazkur tafovut tipologik tuzilishning kiritma modellariga ta'sirini ko'rsatadi.

Matn sathida kiritmalar alohida kommunikativ vazifa bajarishi mumkin. Ilmiy uslubda ular metodologik izoh, natijaga ehtiyotkor munosabat, qo'shimcha manba yoki navbatdagi bo'limga ishorani bildiradi. The proposed model — its parameters are discussed in the following section — provides a basis for further analysis gapidagi kiritma matnning keyingi qismiga yo'naltiruvchi metamatniy vazifani bajaradi. Taklif etilayotgan model — uning parametrlari keyingi bo'limda muhokama qilinadi — navbatdagi tahlillar uchun asos yaratadi gapida ham mazkur kommunikativ aloqa mavjud. Kiritmaning bunday xususiyati sintaktik tahlilni matn lingvistikasi va pragmatik talqin bilan to'ldirish zarurligini ko'rsatadi.

Tarjima jarayonida semantik muqobillik har doim strukturaviy muqobillik bilan mos kelmaydi. The findings — or so the researchers claim — support the hypothesis gapi Natijalar — hech bo'lmaganda tadqiqotchilar shunday da'vo qilmoqda — gipotezani tasdiqlaydi tarzida kiritma saqlangan holda tarjima qilinishi mumkin. Uni Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, natijalar gipotezani tasdiqlaydi shaklida ham ifodalash mumkin; biroq ikkinchi variantda ma'lum darajada ehtiyotkorlik yoki masofalanish ma'nosi kamayishi ehtimoli bor. Demak, kiritmalarining tarjimasida faqat faktik mazmunni emas, balki epistemik va pragmatik nozikliklarni saqlash muhimdir.

Kuzatishlar asosida kiritma konstruksiyalarni o'zaro bog'liq uch sathda tavsiflash mumkin. Strukturaviy sath uning grammatik modeli, predikativlik darajasi, asosiy gapga integratsiyalashuvi va pozitsiyasini qamrab oladi. Semantik sath qo'shimcha axborot, aniqlashtirish, baholash, ehtimollik va axborot manbasini bildirish kabi vazifalarni birlashtiradi. Kommunikativ-pragmatik sath esa muallif munosabati, matnning axborot tuzilishi va nutqiy ta'sirchanlikka daxldor. Ushbu sathlar o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ular aynan bir xil tahliliy mezonlar emas.

Shu tariqa, tadqiqot misollari ingliz va o'zbek tillarida kiritmalarining umumiy funksional xususiyatlari mavjudligini, ularning grammatik realizatsiyasi esa tilning morfologik va sintaktik qurilishi bilan bog'liq ravishda farqlanishini ko'rsatadi. Ingliz tilida so'z tartibi va shaxsli fe'l shakli, o'zbek tilida esa kesimning morfologik ifodasi va kontekst orqali anglashiladigan subyekt kiritma tuzilmasiga ta'sir qiladi. Shu bilan birga, har ikkala tilda kiritmalar asosiy gapga qo'shimcha propozitsiya, izoh yoki baho kiritish orqali umumiy axborot mazmunini kengaytirishi mumkin.

Natijalarning chegarasini ham qayd etish kerak: mazkur maqola korpusga asoslangan miqdoriy tadqiqot emas, balki sifat jihatidan strukturaviy-semantik qiyoslashdir. Shu sababli ma'lum modelning «ko'proq» yoki «kamroq» uchrashi haqida umumiy statistik xulosa chiqarilmaydi. Kelgusi empirik izlanishlarda teng hajmdagi ingliz va o'zbek ilmiy, publitsistik hamda badiiy matn korpuslarini shakllantirish, kiritma turlarini kodlash va ularning janrlar bo'yicha qo'llanish chastotasini tekshirish mumkin.

XULOSA

Ingliz va o'zbek tillaridagi kiritma konstruksiyalarning semantik-grammatik xususiyatlarini qiyosiy o'rganish ularning grammatik shakli, mazmuniy imkoniyatlari va kommunikativ vazifalari uzviy bog'liqligini ko'rsatdi. Kiritmalar asosiy gapning predikativ tuzilmasiga majburiy ravishda kirmagan holda izoh, aniqlik, qo'shimcha axborot yoki muallif munosabatini ifodalaydi. Ularning nisbiy sintaktik mustaqilligi asosiy gap bilan semantik bog'liqlik mavjudligini inkor etmaydi.

Ikki tilda kiritmalarining umumiy jihatlari izohlash, aniqlashtirish, baholash, manbaga ishora qilish va qo'shimcha propozitsiya ifodalash funksiyalarida namoyon bo'ladi. Grammatik realizatsiyada esa ingliz tilining analitik tuzilishi va nisbatan qat'iy so'z tartibi bilan o'zbek tilining agglutinatativ qurilishi hamda kontekstual imkoniyatlari o'rtasidagi farqlar muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun funksional moslikdan strukturaviy aynanlik haqida bevosita xulosa chiqarish mumkin emas.

Tahlilda bir xil kommunikativ vazifa turli grammatik modellarda ifodalanishi, ayni bir strukturaviy model esa vaziyatga qarab bir necha ma'no qatlamiga ega bo'lishi mumkinligi aniqlandi. Ingliz tilidagi parenthetical constructions, comment clauses va supplementary constructions terminlari o'zbek tilidagi kiritma tushunchasi bilan ayrim jihatlarda kesishsa-da, ularning chegaralari mutlaqo teng emas. Bunda terminologik moslikni emas, balki strukturaviy va semantik belgilar birligini asosiy mezon deb olish maqsadga muvofiqdir.

Kiritma konstruksiyalarni kirish birliklari va ajratilgan bo'laklardan farqlashda predikativlik, sintaktik integratsiyalashuv darajasi, qo'shimcha propozitsiya ifodalash xususiyati, referensial bog'lanish va kontekstual vazifani birgalikda hisobga olish zarur. Komponentni gapdan tushirib qoldirish hamda uni vergul, tire yoki qavs bilan ajratishning o'zi grammatik maqomni belgilovchi yetarli mezon emas. Kiritmalarni strukturaviy, semantik va kommunikativ-pragmatik sathlar birligida o'rganish aynan shu murakkablikni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Umuman, kiritmalar tilda qo'shimcha sintaktik unsur bo'lish bilan birga, axborotni tashkil etish va muallif pozitsiyasini ifodalashning samarali vositasidir. Tadqiqotning sifatga asoslangan qiyosiy natijalari ingliz va o'zbek tillarining qiyosiy sintaksisi, semantik grammatika va tarjimashunoslik uchun nazariy ahamiyatga ega. Keyingi bosqichda ilmiy, publitsistik va badiiy matnlarning parallel yoki qiyosiy korpusida ushbu tasnifni empirik tekshirish kiritmalarining uslubiy tarqalishi hamda funksional chastotasini ishonchli aniqlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1779 p. – URL: <https://glottolog.org/resource/reference/id/37735>.
2. Greenbaum S. The Oxford English Grammar. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 652 p. – URL: https://books.google.com/books/about/The_Oxford_English_Grammar.html?id=62k6nwEACAAJ.
3. Leech G., Svartvik J. A Communicative Grammar of English. – 3rd ed. – London: Longman, 2002. – 440 p. – URL: <https://search.worldcat.org/title/A-communicative-grammar-of-English/oclc/59468296>.
4. The Cambridge Grammar of the English Language / ed. by R. Huddleston, G. K. Pullum. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – DOI: 10.1017/9781316423530. – URL: <https://doi.org/10.1017/9781316423530>.
5. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987. – URL: <https://lib.jdpu.uz/storage/uploads/files/Hozirgi%20o%60zbek%20adabiy%20tili.2020.pdf>.
6. Toshaliyev I. Hozirgi o'zbek adabiy tilida kiritma konstruksiyalar. – Toshkent: Fan, 1976. – 124 b. – URL: <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/9-o-zbek-adabiy-tili?download=11273:irisali-toshaliyev-hozirgi-o-zbek-adabiy-tilida-kiritma-konstruksiyalar>.
7. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 229 b. – URL: <https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA88702695>.
8. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jayeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992. – 292 b. – URL: <https://lib.jdpu.uz/storage/uploads/files/Hozirgi%20o%60zbek%20adabiy%20tili.2020.pdf>.
9. Bilveren T. Özbekçede kirish/kiritma Söz Yapıları Üzerine // Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2023. – № 13. – P. 1089–1101. – DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1383090. – URL: <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1383090>.